

„Magyar vagyok, de európai”

Agárdi Péter: *Irodalomról, vagy más ily fontos emberi lomról.
József Attila és a magyar nemzeti hagyománytudat.*
Budapest, Balassi Kiadó, 2013

Megvallom, a címben szereplő találó József Attila-idézetet magam is a könyvből loptam, a kötet egyik tanulmányából, amely nemcsak József Attila és a nemzeti hagyomány viszonyát, hanem a költő európai identitástudatát, a jó értelemben vett progresszív nyugatosság, és a sehova nem tartozás, az idegenség élményének megélését is boncolgatja az egyre fasizálódó Európában. Írásomat egy másik beismeréssel illik kezdenem: magam sem József Attila-kutató, sem irodalomkritikus nem vagyok. E tekintetben semmiképpen nem lehet céлом egy olyan érzékeny, filológiai is izgalmas kritikai tanulmány, amelyre példa Tverdota Györgynek a könyvet bemutató írása/felszólalása (2013. október 21-én). Hogy mégis hozzászólók, azt a szerző iránti tiszteletemen túl az motiválja, hogy a kötet társadalomtörténetileg, szociológiailag is tartalmaz egy sor olyan mozzanatot, amire magyarként és európaiként reflektálni illik/lehet – főleg a baloldalon, hiszen a könyv bevallottan is a két világháború közötti baloldali hagyományt kívánja megtisztítani mind az egykori államszocializmus legitimációs kényszereitől (noha természetesen ezt a korszakot is lehet, sőt kell tovább bontani, amit a szerző meg is tesz éppen a *Szép Szó* példáján), mind pedig a rendszerváltás utáni gyáva elhallgatás, vagy egyenesen kriminalizálás politikailag motivált (és gyakran diktált) igényétől. Ezen restrikción és a terjedelmi korlátokat figyelembe véve, három szempontot szeretnék kiemelni és bővebben kifejteni a kötet tanulmányai kapcsán, amelyek ezeket az írásokat csokorba fogják, vagy legalábbis a szerző szándéka szerint kibontanak egy olyan új baloldali, nemcsak irodalomtörténeti, hanem történeti diskurzust, amely legalábbis a jelenlegi tudásunk szerint (hiszen a kutatás soha nincs lezárva és minden kor valamelyest átírja a maga nyelvére elődei diskurzusait) a „helyi értékén” kezeli a két világháború közötti baloldal kiemelkedő alakjainak – köztük elsősorban József Attilának – az irodalmi-szellemi örökségét, magyarság- és egyben európai tudatát.

Az első szempont máris kapcsolódik a fentebb elmondottakhoz, és ez a referencialitás, vagyis a társadalmi kontextus mindenkor figyelembevétele, legyen szó akár a művek keletkezésének idejéről, akár a későbbi recepció beágyazottságáról, társadalmi-politikai kötöttségeiről/oldásairól

– hogy megint csak parafrázzuk József Attilát, és egyúttal érzékeltessük, hogy az utókornak több szempontból szerencséje van, hiszen megfelelő távlatból láthatja az alkotók személyes viszonyrendszerét, mai szóval networkjét. Különösen igaz ez József Attilára, akiből kultikus hőst, a munkásmozgalom ideáltipikus, mindenkor harcra kész költőjét kreálta meg a Rákosi-korszak, akit úgymond, kihasználtak és tönkretettek liberális, demokrata és trockista vagy egyéb baloldali elfajzással gyanúsítható „pártfogói”, hamis barátai. Később történtek – szintén káros – kísérletek arra, hogy a költőt egyoldalúan elhelyezzék a népi-urbánus vitában, pontosabban azonosítsák a népi írók szellemi-ideológiai mozgalmával. Ennek az érvelésnek egy túlhajtott változata szerint József Attila eljutott, úgymond, a magyarság egy etnikai, fajalapú megfogalmazásához, amelytől még az avar–magyar folytonosság (!) sem állt távol (Agárdi 2013, 80). Ha folytonosságot akarunk a múlttal, akkor szomorúan állapíthatjuk meg Agárdival együtt azt, hogy a népi írók egy része, ha tetszik, ha nem, átcsúszott egy etnikai magyarságértelmezésbe, amelytől nem állt távol a rasszizmus, antiszemizmus, sőt, esetenként a fasizmussal való nyílt rokonszenvezés sem. Ugyanakkor még az irodalmi kánonban (vagy egyes irodalmi kánonokban) is szokás átvenni azt a fajta leegyszerűsített érvelést, hogy a népiek képviselték „helyesen” a nemzeti érdeket és főleg a parasztkérdést, miközben az urbánusok – elvakítva az utánozni kívánt Nyugat fényétől – érzéketlenek voltak a nép és főleg a szegényparasztság társadalmi problémái, helyzetének javítása iránt. Agárdi meggyőzően bizonyítja, hogy József Attila mind költészetében, mind értekezéseiben – amelyek intellektuális jelentőségét szintén szokás lebecsülni – mindenkor összekapcsolja a nemzeti érdeket és a társadalmi eszmét – vagyis, a címmeghatározásnak megfelelően lehet valaki egyszerre *nemzeti* és baloldali – akár baloldali radikális is a korszak meghatározása szerint.

Agárdi tágabb értelemben arra is rámutat, hogy a népi-urbánus el-
lentét maga is sok szempontból *ál/vita*; hiszen a progresszív urbánusok mindig is a két eszme *egységében* gondolkodtak! Persze, itt is akadtak szélsőséges hangok; az indulatot azonban érthetővé teszi az 1930-as évek társadalmi kontextusa, az antiszemita üldözés erősödése, amikor már nem az intellektuális igazság, hanem az egzisztencia, később pedig a pusztta túlélés volt a tét. A népi-urbánus vita meghaladásáról (is) szól a „József Attila és a Márciusi Front” és a „Szép Szó és recepciója” című tanulmány. E két, sok szempontból rokon írást összeköti a magyarság és a baloldaliság együttes felvállalása – szemben azokkal a vádakkal, amelyek már a Horthy-korszakban megkísérelték a baloldalt a nemzeti tudatból, hagyományból – és persze jövőből – kirekeszteni. A baloldali így csak nemzetietlen lehetett – kozmopolita, nyugatos, internacionalista, netalán „zsidó” – de mindenképpen a magyarságtól *idegen*. Holott József Attila nemcsak költészetében, hanem értekezéseiben is világosan képviselte azt az álláspontot, amelyet Bibó olyan szépen megfogalmaz, hogy a társadalmi progresszió ügye a nemzet ügye, és szerencsétlen

az a nemzet, ahol a kettő elválik egymástól. Erre a gondolatra rímel a költő érvelése: „nemzetiségi elv és társadalmi eszme nem acsarkodnak egymásra, megoldásuk a valóságos életben egybeesik. Mert nemzetiség és társadalmiság csak más és más mozzanata a közösségnek. De éppen ezért, aki akár egyikét, akár másikat utasítja vissza, az megtagadja egyben a közösséget is, éppen a valóságosat. [...] Mégis lépten-nyomon láthatjuk, hogy e két társeszmét egymás ellen próbálják kijátszani.” (Idézi: Agárdi 2013, 24.)

Agárdi Péter rokonszenvesen érvel amellett, hogy a nyugatosság sem pusztán a kapitalizmus kritikátlan elfogadását, az irodalomban pedig az öncélú esztétizálást jelentette, mint ahogyan a *Szocializmus* című folyóirat is túl tudott lépni a doktriner pártszempontokon és a társadalmi mondanivaló feltétlen elsőbbségén („Két folyóirat egymás tükrében: a *Nyugat* és a *Szocializmus*”). A rendszerváltás után szinte szitokszó lett a szocializmus és a kommunizmus (amelyeket gyakran összekevernek); bátor dolog ara rámutatni, hogy a maga korában a liberalizmus és a baloldaliság sem állt egymástól annyira távol, és a társadalmi progresszió ügye gyakran közös platformra hozta a két irányzat híveit. „A polgári szabadság, a jogegyenlőség és a demokratikus képviselői rendszer számunkra nem a világ teteje, nem eszménykép és életcél, de igenis sine qua non-ja minden komoly szociális haladásnak ugyanúgy, mint az *emberibb és műveltebb légkör megteremtésének*” – idézi Ignostus Agárdi (157; kiemelés – B. E.). Az idézet is illusztrálja Agárdi azon tézisét, hogy a korszak baloldali szerzői – akiknek írói-alkotói örökségét a mai feltételrendszerben mindenképpen rokonszenves elkötelezettséggel védelmezi – összekapcsolták az ország „nyugati mintájú” demokratizálását egy baloldali társadalmi programmal, amelyek együtt szolgálnák a nemzet ügyét és javát. Ez a három mozzanat – nyugati típusú modernizálás, szocialista társadalmi projekt, magyarságtudat – közösen jelenik meg a korszaknak az akkori mainstreamen kívül álló baloldali diskurzusában, amelyet József Attila mellett olyan szerzők alakítottak, mint Fejtő Ferenc, Kassák Lajos, Justus Pál, Lukács György vagy Ignostus Pál. Noha a korszak uralkodó ideológiája, a keresztény-nemzeti kurzus születésétől nem volt mentes antiszemita felhangoktól, és a „baloldalt” és a „zsidót” gyakran egymással azonosították, a korszak haladó szellemű írói a „népi” oldalon is elzárkóztak a mesterségesen gerjesztett „urbánus” (értsd: idegen, kozmopolita, zsidó stb.) és „népi” (értsd: etnikailag magyar) ellentétől. Illyés Gyulát idézzük: „Ez a jelleg, amelyet itt szívesen neveznék nemzeti jellegnek is, erősen abba az irányba kanyarodik, melyet manapság általában baloldalinak hívnak, és melynek ismertető jelei, remélem, a továbbiakban majd megvilágosodnak. Merem állítani, hogy a mi »igazi« irodalmunk, a mi oszthatatlan ideálunk láthatóan azok felé hajlik, akik az úgynevezett baloldalon állnak” (idézi: Agárdi 2013, 150). A két világháború között – ha tetszik, ha nem – a magyar progressziót az a társadalmi-közéleti baloldal képviselte, amely radikális társadalmi

átalakulással kívánta egyszerre *meghaladni* a kapitalista Nyugattól való elmaradást (demokráciadeficit, polgári egyenlőség, gazdasági felzárkózás) és az ország félféudális társadalmi-intellektuális viszonyait (nagy egyenlőtlenségek, a hárommillió koldus országa, az általános műveltség alacsony színvonala – nem véletlenül remélt Ignotus Pál egy műveltebb Magyarországot!). Hogy aztán ez a program mennyire volt az adott globális és európai feltételrendszerben illúzió, azt részben az államszocialista kísérlet kudarca is bizonyítja. Ezt azonban mindenképpen igazságtalan volna számon kérni a két világháború közötti baloldali alkotókon, gondolkodókon – főleg akkor nem, ha még szeretnénk hinni az ő általuk megálmodott Magyarország víziójában.

A fenti érvelésből részben már következik a második szempont, és ez az eleven diskurzus a ma és a tegnap között, amely nemcsak a mindennapi politikára, hanem a nyelvezetre, és megint csak azt mondom, referenciákra, a szélesebb társadalmi összefüggésekre vonatkozik. Agárdi nem száraz irodalomtörténetet ír, hanem nyelvezetében is állandó párbeszédben van a múlttal és a mával: éppúgy figyelemmel kíséri a kommentelés József Attila-i termését („Alkalmi írás a József Attila-kultusz állásáról”), mint amilyen otthonossággal mozog a korszak nyelvében, vagy amilyen igazi filológusként felfejti József Attila értekezéseinek szubjektivitását („»Meglett« könyv az értekező József Attiláról”). Ez a frissesség, ez a nyelvi elevenség és a mában és a két világháború közötti világban egyszerre való ott-lét teszi a könyvet izgalmas olvasmánnyá a laikus olvasó számára is. A mindenkori párbeszéd természetesen nemcsak nyelviileg nyilvánul meg; számomra nagyon rokonszenves Agárdi azon törekvése, hogy a mára nézve fogalmazzon meg érvényes társadalmi-politikai bírálatot – annak a tudásnak és történelmi tapasztalatnak a birtokában, amellyel a kor alkotói, gondolkodói még nem rendelkezettek. A már idézett sorok is mutatják a gyakori „áthallásokat”, gondoljunk csak az emberibb és műveltebb Magyarország ma is aktuális kívánására, vagy a 2010 után kiépülő rendszer paternalista vonásaira, tekintélyuralmi törekvéseire és autoriter hatalomgyakorlására. Az új rezsím legitimációs ideológiájába illeszkedik az újjáéledő Horthy-kultusz, vagy annak gyengébb formájában a Horthy-rendszer revíziója, a baloldaliság és az „idegenszívűség” napjainkban is visszatérő összemosása. Úgy tűnik, mintha ma is (sikeresen) belekényszerítenék a baloldal egy álvitába, ahol „alaptól” defenzívába szorulva kell védekeznie a nemzetárulás, nemzetidegenség vádjá ellen. Holott – és ez volt a tétje a Horthy-korszak nagy vitáinak is, ahol a baloldalnak szintén defenzívából kellett szembeállnia a hatalom legitimációs ideológiájával – a baloldali hagyomány és szellemi örökség éppúgy szerves része a nemzetnek, mint a nemzettudatot gyakran kisajátító jobboldal, sőt, nemegyszer – mint a két világháború között is – a baloldal képviselte inkább a nemzeti progresszió, a közművelődés és az európai értékek befogadásának közös ügyét. A korszak ma már sok elfelejtett gondolkodójának megszólaltatása – amely Agárdi Péter

könyvének nagy érdeme – már csak ezért is tartalmaz számos, a mai Magyarországnak szóló „üzenetet”. A kötet mindegyik tanulmányából lehetne számos példát hozni; én beérem most itt két rövid tanulmány kiemelésével. „*A Két hexameter egykor és ma*” című írás az elkötelezett írástudó szenvedélyességével veti fel a baloldali értelmiség felelősségét a radikális jobboldal térnyeréséért, megerősödéséért, és a demokratikus intézmények akkori és mai meggyengüléséért, az 1989 után létrejött köz-társaság törekenységéért. Egyúttal persze példamutatásra is törekszik, felelevenítve József Attila gondolatait: „Mi, mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani” (idézi: Agárdi 2013, 100).

A szélsőjobboldali „térnyerés” az 1930-as években végül beletorkollott a zsidóság egyre fokozódó kirekesztésébe, üldözésébe, és végezetül a Szovjetunió elleni támadással együtt kibontakozó nagy népirtás szörnyű projektjébe. Erre reflektál a kötetbe beválogatott recenzió a bori munkaszolgálatosokról („A mikrotörténelem monumentalitása”). Csapody Tamás könyve része a szembenézésnek, amely soha nem az újabb bűnbakképzést vagy a kollektív bűnösség sugalmazását jelenti, hanem közelebb visz bennünket a nemzeti önismerethez. A szerző nem titkolja személyes érintettségét; édesapja is bori munkaszolgálatos volt. Ennek tükrében is „megélt” az a szenvedélyes magyarságtudat, amely a szerző tollát mozgatja akkor, amikor a baloldal és a nemzeti hagyomány, nemzeti progresszió összekapcsolódását védelmezi. Hangsúlyozom, hogy Agárdinál soha nincs szó bűnbakképzésről, vagy a szélsőjobboldal kriminalizálásáról; az irodalomtörténetben olyan szerzőkkel is makacsul objektív, akik pedig sok szállal kötődtek a fasiszta és a nyilas mozgalomhoz és a „zsidó befolyás visszaszorítását” követelték akkor, amikor már javában folyt az Endlösung. Agárdi nem vádlóan mutat rá a múltra; éppen a nemzeti tudat „eszmélése” követeli meg a szembenézést.

A harmadik szempont az európaiság/magyarságtudat kettőssége, amellyel egy külön József Attila-tanulmány foglalkozik, de nagyon idevág a „Fejtő Ferenc és a magyar nemzeti kultúra” című írás is, amely egyszerűre igyekszik rámutatni a szerző globális/európai világszemléletére és a magyar kultúrában való „gyökerességére”. A sors fintora, hogy Fejtőnek ugyanazokat a küzdelmeket kellett megvívnia 2005-ben, mint a két világháború között: egyszerre megvédeni baloldaliságát és magyarságát: „megint olyan helyzetbe kerültem, hogy pontosan azokért az ügyekért és gondolatokért kell csatáznom, amelyekért a harmincas években a Szép Szó hasábjain kiálltunk. [...] Pontosán az európaiság, a humanizmus, az igazi hazafiság ügyében. Az említett eszmék némiképp ma is a háttérben vannak szorítva Magyarországon. Igaz, a helyzet azért sokkal jobb, mint

a harmincas években volt; a szocialista eszme feltétlenül erősebb, mint a Szép Szó idejében volt, csakúgy, mint az ordas gondolatok és gyakorlat elleni küzdelem” (idézi: Agárdi 2013, 182–183). A nemzetidegenség vádja kényelmetlenül idézi a népi/urbánus (ál)vitát; az európaiság és a magyarság szembeállítása, figyelmeztetnek erre a kötet lapjain megszólaló humanisták és baloldaliak, soha nem hozott nemzeti progressziót, hanem Bibót parafrázálva, szerencsétlenné és meghasonlottá tette Magyarországot. A globális és a nemzeti világszemlélet nem egymás ellenfelei, főleg nem egy globális világban; éppen a kettő összekapcsolása az, ami termékennyé teheti egy kis nemzet gondolkodását és művészetét.

A kötet párbeszédre való nyitottságát mutatja, hogy a tanulmányokat olvasva több helyen magam is polémiába bonyolódtam a szerzővel. Hogy néhány ilyen példát említsek: miközben Agárdi feltárja József Attila értekezéseinek szubjektív jellegét, az önkeresés mindenkori prioritását, nem esik szó arról, hogy maga a költő is mennyiben tudatosan alakította a saját kultuszát. Nemcsak a későbbi diskurzusok rakódtak rá erre a kultuszra; a költő maga is aktív formálója volt a mítosznak, ahogyan a versei is mutatják. Hasonlóan hiányoltam azt a motívumot, hogy nemcsak a büntudat jelenik meg mind hangsúlyosabban a költő utolsó verseiben, hanem a haza által elkövetett árulás, az *önként* vállalt idegenség is, hiszen a világ és az ország, amelyben élt, elárulta a humánus eszményt, és mindörökké magára hagyta az alkotót. Ezt az érzést tükrözik a következő sorok: „Ime, hát megeltem hazámat, / a földet, ahol nevetem / hibátlanul írják fölébem, / ha eltemet, ki eltemet. E föld befogad, mint a persely. / Mert nem kell (mily sajnálatos!) a háborúból visszamaradt / húszfilléres, a vashatos.” József Attila nem volt egyedül: sok magyar gondolkodó, művész fizetett a szabadságával, vagy akár az életével az elárult illúzióért. Ez az illúzió pedig egy demokratikus, művelt, az európai értékeket magáénak valló Magyarország eszménye, amelyet még a nagy társadalmi kataklizmák sem tudtak megvalósítani. Ez már elvezet a következő kritikai ponthoz, ami éppen a Nyugat kritikátlan elfogadása és értelmezése. Agárdi természetesen tudja, talán csak nem jelzi elég hangsúlyosan, hogy „európainak lenni” nemcsak pozitív értéktartalmat hordoz – példa erre éppen a harmincas évek fasizálódó Európája. De hasonlóképpen – bár irodalomkritikai elemzéstől nem való számon kérni – lehetne hangsúlyosabb a rendszerváltás utáni tömeges csalódottság a Nyugatban, azokban a reményekben, hogy egyszerre sikerül felzárkózni a nyugat-európai életszínvonalhoz, és megőrizni a Kádár-rendszerben megszokott szociális vívmányokat. A „tömegeket” nemcsak ordas eszmék manipulálták, hanem éppen a rendszerváltás sokak által keserűen és kiábrándítóan megélt tapasztalata. Van tehát társadalmi táptalaja a Nyugattól való elfordulásnak – még ha az alternatíva még rosszabbnak ígérkezik. A Nyugattól való kiábrándulás azonban természetesen nem jelentheti az európai értékek megtagadását – ebben fontos szerepet játszhat egy esetleg újjászülető baloldal. Agárdi optimizmusát tehát

nem mindenben osztom akkor, amikor optimista, de a pesszimizmus dolgában is máshová tenném a hangsúlyokat. A mai Európa egészen mást jelent, mint a harmincas évek Európája – ahol végül is, ha tetszik, ha nem, Németország fasizálódása szabott további irányt Magyarország sorsának (is). Hasonlóképpen, ma már lehetetlen úgy korlátozni az információáramlást, mint a Horthy-korszakban, amikor nagy tömegeket rekesztettek ki effektíve a politikából. A mai fiatalok döntő többsége járt, sőt élt Nyugaton – az ő eszméiket már nem alakíthatja kritikátlanul egy akármilyen egyenruhában is megjelenő, „hivatalos” nemzettudat. Idevág a *Két hexameterrel* szembeni egyedüli kritikai megjegyzésem: mintha a szerző a diskurzust leszűkítené a baloldali értelmiségre, holott ma már az értelmiségnek döntően nincs véleményformáló ereje/szerepe. Amikor a diákok sokszor jobban tájékozódnak a modern tömegkommunikációban, mint a tanáraik, akkor nehéz tartósan fenntartani egy, a régi hierarchiakat feltámasztani akaró, tekintélyuralmi rendszert. Az értelmiség szerepét a Kádár-korszakban éppen az biztosította, hogy kiváltság volt a tudáshoz, az információhoz való hozzáfutás, ami ma már nem az. Hogy aztán az irodalomértés mennyiben lesz része az új, globális tömegkultúrának, azt persze nehéz megjósolni. Én azzal a reménnyel fejezném be, hogy amíg van értelme beszélgetni „irodalomról és más efféle lomról”, addig a befogadó, demokratikus és humanista – és persze a szó jó értelmében vett európai – Magyarország nemcsak egy szép, baloldali eszmény marad.

A köztársasági vonalak mögött, Madrid, 1936. november-december
Fényképezte Robert Capa © International Center of Photography, New York – a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye